

Antik Yunan ve Roma Kaynaklarının Bakışıyla İskitler, Sakalar, Sarmatlar ile Massagetlerde Konargöçerlik

Hayrettin İhsan ERKOÇ*

Özet

İskitler, Sakalar, Sarmatlar ve Massagetler, adları tarihî kaynaklarda geçen en erken Avrasya bozkır halklarından. Bu halklar hakkındaki bilgilerin çoğu, Antik Yunan ve Romalı yazarlar tarafından oluşturulan kaynaklarda bulunmaktadır. Hērodotos, Strabōn, Hippokratēs, Thoukydidēs, Platōn, Hēsiodos, Khoirilos, Aiskhylos, Loukianos, Yaşlı Plinius ile Ammianus Marcellinus gibi Yunan-Roma yazarları, söz konusu halkların konargöçer ve hayvancı yaşam tarzı hakkında ayrıntılı betimlemeler vermişlerdir. Ancak bu kaynaklarda bozkır konargöçerliğiyle ilgili önyargılı ifadelerin ve abartmaların olduğu da görülmektedir. Bu makalede söz konusu kaynaklarda erken bozkır konargöçerliğiyle ilgili kayıtlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İskitler, Sakalar, Sarmatlar, Massagetler, Konargöçerlik.

* Doç.Dr.; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale/Türkiye; h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr ve ihsan_erkoc@yahoo.com.

Nomadism among the Scythians, Saka, Sarmatians and Massagetae through the Perspective of Ancient Greek and Roman Sources

Abstract

The Scythians, Saka, Sarmatians and Massagetae are among the earliest Eurasian steppe peoples mentioned in the historical sources. Most of the information about these peoples is found in sources produced by Ancient Greek and Roman authors. Greco-Roman authors like Herodotus, Strabo, Hippocrates, Thucydides, Plato, Hesiodus, Choerilus, Aeschylus, Lucian, Pliny the Elder and Ammianus Marcellinus have given detailed depictions of the nomadic and pastoralist lifestyle of these peoples. However, one can also see that these sources contain biased expressions and exaggerations. Records regarding early steppe nomadism found in these sources are examined in this paper.

Key Words: Scythians, Saka, Sarmatians, Massagetae, Nomadism.

Modern-öncesi dönemlerde Avrasya bozkırlarında yaşayan konargöçer topluluklar, tarihte en çok savaşçılıkları, teşkilatlılıkları ve hayvancı yaşam tarzlarıyla bilinmektedirler. Bunun nedeni, bu halkların ortaya çıktıkları İç Asya coğrafyasının sert iklim koşullarıdır. Avrasya bozkır kuşağı, doğuda Mançurya'dan başlayarak batıda Macaristan'a kadar uzanmakta, arada bazı dağ sıraları ile ırmaklar tarafından kesintiye uğramasına rağmen büyük oranda düzlüklerden ve hafif yükseltilerden oluşmaktadır. Bundan dolayı özellikle at sırtında bu bozkır kuşağında uzak mesafeleri modern-öncesi imkânlarla göre kısa sürede aşmak mümkün olmuş, bozkır halkları geniş coğrafyalara yayılan devletler kurarak çok uzak bölgelere bile ordularını sevk edebilmişlerdir.

Özellikle doğuda bugünkü Moğolistan, Güney Sibiry, Kazakistan ile Kuzey Çin gibi coğrafyalardaki bozkırlarda kış ayları oldukça uzun ve yaz ayları nispeten kısa geçtiği, ayrıca gece-gündüz ısı farkı çok ve su kaynakları az olduğu için tarım oldukça kısıtlı bir şekilde yapılmıştır. Ancak bozkırların kapladığı geniş alanlar ve sahip olduğu zengin otlaklar, buralarda hayvancılığın rahat bir biçimde yapılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı Avrasya bozkırlarında yaşayan topluluklar, bu iklim koşullarına uygun olarak daha ziyade hayvancılıkla uğraşmışlar ve günlük yaşamlarında hayvanlar ile hayvansal ürünlere büyük yer ayırmışlardır. Bozkır halkları, bu coğrafyada en çok koyun ve at beslemişlerdir ki at özellikle iletişim ve savaş alanlarında onlar için hayati bir rol oynamıştır. Yine yaşadıkları bu coğrafya, konargöçer halkları dağınık boylar (kabileler) ve uruglar/oymaklar (aşiretler) şeklinde yaşamaya sevk etmiş, söz konusu konargöçer gruplar bazı zamanlarda bir araya gelerek boy birlikleri ve konfederasyonlar yani bozkır imparatorlukları kurmuşlardır; bazı gruplar ise devlet kurmadan dağınık bir şekilde yaşamışlardır.

Kavram olarak günümüzde hâlâ konargöçerlik ve göçebelik konusunda literatürde bir bütünlük sağlanamamıştır. Gerek tarihî kaynaklarda, gerek modern araştırma eserlerinde göçebe, göçer evli ve konargöçer gibi terimlere rastlanmakta olup, bunların birbirleriyle aynı kavramlar olup olmadığı hakkındaki tartışmalar devam etmektedir. Burada şu husus özellikle vurgulanmalıdır ki tarihî dönemlerde Avrasya bozkır halkları arasında görülen bozkır atlı konargöçerliği, tarih-öncesi dönemlerde görülen avcı-toplayıcı göçebelikten tamamen farklı bir yaşam tarzıdır. İnsanlığın bilinen ilk yaşam tarzı olan avcı-toplayıcılıkta henüz özel mülkiyet, tarım ve hayvancılık gibi kavramlar ile uygulamalar mevcut değildi. Avrasya bozkırlarındaki atlı konargöçerlikte ise bütün bunlar mevcut olup teşkilatlılığın da ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim az ileride değinileceği üzere, günümüzdeki arkeolojik çalışmalar Avrasya bozkırlarında ve İç Asya'da avcı-toplayıcılık → çobancılık → tarımcılık → atlı konargöçerlik şeklinde bir gelişim olduğunu göstermektedir. Atlı konargöçer halklar hakkındaki bilgilerin çoğu ise, onların yerleşik komşularının yazdıkları kaynaklardan edinilmektedir; konargöçerler arasında yazı kullanımı genellikle daha sonra ortaya çıkmış, yaşam tarzları ve buldukları coğrafyaların iklim koşulları nedeniyle de bunların çok az bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. Yerleşik halklar tarih boyunca bu savaşçı toplulukların akınlarına ve istilalarına maruz kaldıkları için, onlar hakkında genellikle önyargılı

olmuşlar ve olumsuz görüşlerini kendi kaynaklarına yansıtmişlerdir. Bazı durumlarda Avrasya bozkırlarındaki atlı konargöçerler hakkında genelleyici ifadeler kullandıkları ve bazen onların yaşam tarzları ile kültürlerini tam olarak anlayamadıkları görülmektedir. Bundan dolayı, özellikle yerleşik toplumlar içerisinde kaleme alınan kaynaklarda konargöçerler hakkında verilen bilgilerden yararlanırken dikkatli olunmalı, yeri geldiğinde konargöçerlerin kendi yazdıkları kaynaklardan ve arkeolojik verilerden de yararlanılarak karşılaştırmalar yapılmalıdır.

Avrasya bozkırlarındaki atlı konargöçerliğin gelişimi uzun sürerek birkaç binyıla yayılmıştır. İç Asya'da avcı-toplayıcılığın baskın olduğu Taş Çağı yaklaşık MÖ 3300 dolaylarında bakırın işlenmeye başlamasıyla sona ermiş ve Bakır Çağı başlamış, MÖ 4.-3. binyıllarda yaylaklar ile kışlaklar arasında mevsimsel göçlerin yapıldığı çoban konargöçerliği ortaya çıkmıştır. İç Asya'da tarımın ilk kez Güney Sibirya'daki Afanas'yevo Kültürü'nde (yaklaşık MÖ 3300-2500) yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bakır Çağı, İç Asya'da MÖ 2500 dolaylarında Tunç Çağı'nın başlamasına kadar sürmüştür. Atın ne zaman evcilleştirildiği konusunda ise farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre, Ukrayna'daki Sredni Stog Kültürü'nde (yaklaşık MÖ 4500-3500) atın evcilleştirilmesinin ilk muhtemel izlerine rastlanmış olabilir. Ancak şu andaki bilgilerimiz, atın evcilleştirilmesinin ilk kesin izlerinin Kazakistan'daki Botay Kültürü'nde (yaklaşık MÖ 3500-3000) bulunduğunu göstermektedir. At bu dönemde evcilleştirilmesine rağmen onun savaşlarda kullanılmaya başlaması yaklaşık bin yıl sonra olmuştur. Güney Rusya'daki Sintaşa Kültürü'nde (yaklaşık MÖ 2100-1800) ilk kez atların çektikleri savaş arabaları ortaya çıkmıştır. Bu yeni silah, askerî alanda tam bir devrim yaratmış ve savaşçı konargöçer halklar tarafından sonradan tüm Avrasya'ya yayılmıştır. MÖ 1200 dolaylarında insanlığın demiri yoğun bir şekilde işlemeye başlamasıyla Demir Çağı başlamış, bu yeni teknoloji ise MÖ 900 dolaylarında İç Asya'ya girmiştir. Bu tarihler aynı zamanda atlı konargöçerliğin de ortaya çıktığı zamana denk gelmektedir. MÖ 1000-900 yılları dolaylarında özellikle Kazakistan bozkırlarında yaşanan büyük bir kuraklık tarım alanlarının büyük ölçüde yok olmasına, yerleşik tarımcı ekonominin yerine otlaklarda hayvancı konargöçer ekonominin baskın hâle gelmesine yol açmıştır. Bu sıralarda artık bozkır halkları atları savaş arabalarında kullanmaktan ziyade doğrudan onlara binmeye ve süvari olarak savaşmaya başlamışlardır. Hem demirin işlenmesi hem de süvari asker tipinin ortaya çıkması sayesinde savaşçı bozkır halklarının askerî becerileri son derece artmış, bozkır konargöçerleri yerleşik komşularına karşı açık bir üstünlük kazanmış ve sonraki yüzyıllarda büyük bozkır imparatorluklarının kurulmasının yolu açılmıştır.¹

Tarihî kaynaklarda adı geçen ilk büyük bozkır toplulukları genellikle İskitler ve Sakalar olarak kabul edilmektedirler. Bu boylar MÖ 1. binyılın başlarında tarih sahnesine çıkmaya başlamışlar ve sonraki yüzyıllarda geniş coğrafyalara yayılarak ünlenmişlerdir. İskit (Yunanca Skythai, Latince Scythae) genellikle Karadeniz'in kuzeyinde, Saka ise daha ziyade Asya'da yaşayan boyların adı olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar bu halk adlarının etimolojileri konusunda tartışmalar sürmekteyse de genellikle İrani dillere bağlanmakta, İskit'in aslının "Okçu" anlamına gelen *Skuda,

1 Hayrettin İhsan Erkoç, "Hunlarda Konargöçerlik ve Yerleşik Yaşam", *Türk Yurdu*, S. 245, 2023, s.39-40; Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992, s.40-43; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, (çev. Osman Karatay), Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s.55-58; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2002, s.32-35, 213-226.

Saka'nın anlamının ise "Göçebe" olduğu kabul edilmektedir.² Nitekim Avrasya bozkırlarında yaşayan halkların "Okçular", "Göçebeler", "Arabalar/Kağnılar" ve "Keçe otağlarda yaşayanlar" gibi genel adlarla tanımlanmaları, tarih boyunca pek çok farklı dönemde görülen yaygın bir uygulamadır.

İskitler ve Sakalar hakkındaki bilgilerin çoğu Asur, Yunan, İbrani, Pers ve Çin gibi uygarlıkların kaynaklarında bulunmaktadır. Bilindiği üzere İskitlerden ilk söz eden Antik Yunan kaynağı, şair Hēsiodos'tur. Hēsiodos'un fragmanlar (parçalar) olarak günümüze ulaşan şiirlerinden birisinde, İskitlerden "kısrak sağan İskitler" olarak söz edilmiştir.³ Yunan şair Khoirilos, İskit soyundan olan Sakaların koyun güttüklerini, buğday yetişen Asya'da yaşamalarına rağmen Göçebelerin bir parçası olduklarını yazmıştır.⁴ İskitler ve özellikle kültürleri hakkında ilk ayrıntılı bilgileri veren kaynak ise, Yunan tarihçi Hērodotos'tur. Kendisi, İskitlerin kökenleri, mitolojileri, yaşam tarzları, kültürleri, coğrafyaları ve Perslerle yaptıkları savaşları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Dolayısıyla, Avrasya bozkırlarındaki atlı konargöçer yaşam tarzının ilk ayrıntılı betimlemelerinden birisini de Hērodotos'ta görebilmekteyiz. İskitlerin yaşam tarzından söz ederken Hērodotos, bazen genelleyici ifadeler kullanmış olmasına karşılık satır aralarında daha ayrıntılı ve bazen genelleyici ifadeleriyle çelişebilen bilgilerle karşılaşabilmekteyiz. Aynı durum, Asya Hunları (Xiongnu 匈奴) ve Gök Türklerden (Tujue 突厥) söz eden Çin kaynakları için de geçerlidir.

İskitlerin kökenlerini açıklarken Hērodotos, göçebe İskitlerin Asya'da yaşarlarken Massagetlerin baskısı nedeniyle Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara göç ettiklerine ilişkin bir rivayet aktarmıştır.⁵ Ona göre İskitler toprağı sürmezlerdi çünkü göçebeydiler.⁶ Tamamı göçebe olan İskitlerin hiç şehirleri ve kaleleri yoktu, toprağı sürerek değil sığır besleyerek geçinirlerdi, evlerini arabalar üzerinde taşırlardı⁷. Toprakları düzdü, otlak ve su bakımından zengindi, topraklarındaki otlar özellikle sığır yetiştirmek için çok iyiydi.⁸ Hērodotos, Pers kralı I. Dareios'un (hükümdarlığı MÖ 522-486) MÖ 513 yılı dolaylarında⁹ İskitlere karşı düzenlediği seferi sırasında ona bağlı Yunan generallerden Kōēs'in kralla konuşmasını aktarmıştır. Buna göre Kōēs, İskit ülkesini ekili toprakların ve oturlan şehirlerin olmadığı bir bölge olarak betimlemiştir.¹⁰ Ancak İskitler hakkındaki bu ifadelerin genelleyici olduğu anlaşılmaktadır. Hērodotos, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan halklardan söz ederken Hypanis (Bug) Irmağı'nın civarında yaşayan Tarımcı İskitler adlı bir topluluktan söz etmiş, bunların yaşadıkları bölgenin konumunu da tarif etmiştir. Bunlar tahılları yemek için değil, satmak için

2 Golden, *An Introduction...*, s. 46-47; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.61. Perslerin tüm İskitlere *Saka* demelerine ilişkin bkz. Hērodotos 7.64.2. Roma döneminde yaşamış Yunan coğrafyacı Strabōn, Asya'daki boyları da İskit olarak saymıştır (Strabōn, *Geōgraphika* 11.11.6). Romalı bilgin Yaşlı Plinius, Perslerin İskitlerin tamamına *Saka* demelerine karşılık aslında *Saka*'nın onların yalnızca Iaxartes (Seyhun) Irmağı yakınlarındaki İskitlerin adı olduğunu yazmıştır (Plinius, *Naturalis Historia* 6.19).

3 Hēsiodos Fr. 150. Bu, Avrasya bozkır halklarının tarih boyunca çok yaygın bir şekilde içtikleri kımızla ilgili bilinen ilk kayıtlardan birisidir. Yunan trajedi yazarı Aiskhylos da İskitlerden "kısrak sütünden yapılmış peynir yiyenler" olarak söz etmiştir (Strabōn, *Geōgraphika* 7.3.7). Hēsiodos'un aslı günümüze ulaşmayan bir şiirinde arabalarda yaşayan Kaymak Yiyenler adında bir halk geçmektedir. Strabōn, bunların İskitler olduklarını açıklamıştır (Strabōn, *Geōgraphika* 7.3.9).

4 Strabōn, *Geōgraphika* 7.3.9.

5 Hērodotos 4.11.1.

6 Hērodotos 4.2.2.

7 Bunlar, sonraki Türk-Moğol konargöçerlerinde sıklıkla karşımıza çıkan üzeri keçeyle kaplı arabalar veya araba üzerinde taşınan keçe otağlardır. Hērodotos, İskitlerle akraba bir halk olan Sarmatların kökenleriyle ilgili bir efsane anlatmış ve onların savaşçı Amazon kadınlarıyla genç İskit erkeklerinin soyundan geldiklerini belirtmiştir. Efsanenin bir yerinde, Amazonların İskit kadınlardan söz ederken onların arabalarda yaşadıklarına değindikleri anlatılmıştır (Hērodotos 4.114.3).

8 Hērodotos 4.46.3-4.47.1, 4.58.1.

9 Seferin tarihlendirilmesi konusunda bkz. Mehmet Ali Kaya ve Aytun Yazgı, "Dareios'un İskit Seferi: Nedeni, Tarihi ve Süreci Üzerine Bir Değerlendirme", *Cedrus*, S. 9, 2021, s.135-136.

10 Hērodotos 4.97.3.

ekerlerdi.¹¹ Tarımcı İskitlerin doğusunda ise Göçebe İskitler yaşarlardı, bunlar hiçbir şey ekmezler ve toprağı sürmezlerdi; Hērodotos bunların da bölgelerini betimlemiştir.¹² İskitlerin ülkesi ve genel olarak Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeler kışın çok soğuk olurdu, deniz ile Kimmer Boğazı (Kerç) buz tutardı, o yüzden İskitler buz tutmuş boğazı ordularıyla geçerler ve arabalarıyla Sindler denilen bir halkın topraklarından geçerlerdi. Burada, Avrasya bozkır konargöçerlerinin her yıl düzenli olarak yaylaklar ve kışlaklar arasında yaptıkları mevsimsel göçlerinin bir anlatısını görebilmekteyiz.¹³ İskit atları da bu dondurucu soğuklara dayanıklıydı, ancak katırları ve eşekleri değildi, hatta İskit ülkesinde bu hayvanlar hiç yoktu. Soğuk nedeniyle sığırlarının boynuzları olmazdı.¹⁴ Hērodotos ayrıca, İskitlerin kısırak sütü içmelerini özellikle vurgulamıştır.¹⁵

İskitlere saldıran hiç kimse kaçamaz, İskitler bulunmak istemezlerse de kimse onları yakalayamazdı. Tamamı göçebe ve atlı okçu olan İskitler, yaşam tarzlarından dolayı yenilmezlerdi ve onlara yaklaşılamazdı. Irmakları savaşlarda kendilerini korumak için doğal bir set gibi kullanıyorlardı.¹⁶ General Kōēs, Dareios'un İskit seferi sırasında onları bulamayabileceklerinden ve uçsuz bucaksız bu bölgede mahvolacaklarından korktuğunu söylemiştir.¹⁷ Hērodotos'un anlatımına göre, Pers istilası başladığı zaman İskitler komşuları olan çok sayıda halktan yardım istemişlerdir. Bu halkların bir kısmı yardım etmeyi kabul etmiş, bazıları ise etmemiştir. Bunun üzerine İskitler, kalabalık Pers ordusunu muharebe alanında yenemeyeceklerini anlayınca geri çekilmeye, sürülerini yanlarında götürmeye, yolları boyunca kuyular ile pınarları kapatmaya ve otları yok etmeye karar vermişlerdir. Yaptıkları plan uyarınca kendilerine katılan müttefikleriyle birlikte ikiye ayrılacaklardır; Persler hangi kolun peşine düşerlerse o kol çatışmaya girmeden geri çekilecek, Persler durup dönmeye başladıklarında ise o kol geriye dönüp saldıracaktır. Bundan sonra kadınlar ve çocukların yaşadıkları arabalar, savaşçıların yiyecek ihtiyaçlarına yetecek kadar hayvan ayrıldıktan sonra hayvan sürüleriyle birlikte kuzeye gönderilmiştir. İskit öncüleri Pers ordusuyla karşılaşınca yukarıda anlatılan yanık toprak yöntemini uygulamaya ve Persler üzerlerine gelince geri çekilmeye başlamışlar, Perslerle aralarında her zaman birer günlük mesafe bırakmaya özen göstermişlerdir. Kovalamaca, tıpkı İskitlerin planladıkları üzere bu şekilde günlerce sürmüş, Persler tamamen yakılıp yıkılmış arazilerde ilerlemek zorunda kalmışlardır. Bu uzun kovalamadan bıkan Dareios, sonunda üç İskit kralından Idanthysos'a haber göndererek onu çarpışmaya veya kendisine tabi olmaya çağırmıştır. Idanthysos ise kaçmadığını, barış zamanlarında olduğundan farklı herhangi bir şey yapmadığını söylemiş, yani kendi konargöçer yaşam tarzlarına işaret etmiştir. Ardından İskit kralı, ele geçirilmelerinden korktukları için şehirleri ve yok edilmelerinden korktukları için ekilmiş arazilerinin olmadığını, eğer kendileriyle çarpışmaya girmek isterlerse atalarının mezarlarına saldırmalarının yeterli olacağını, bunun haricinde çarpışmaya girmeyeceklerini söylemiştir. Bundan sonra İskit atlıları Perslerle kısa çatışmalara girmeye, Pers askerleri yiyecek aramak için dolaşmaya çıktıklarında onlara saldırmaya başlamışlardır. Yıpratıcı çatışmaların ardından Dareios, nihayet İskitleri savaşarak yenemeyeceğini anlamış ve danışmanlarıyla yaptığı bir toplantının ardından ordusunu

11 Hērodotos 4.17.2-4.18.2, 4.52.3, 4.53.4, 4.54.1. İskitlerin kökeni konusunda Yunan tarihçinin anlattığı bir İskit efsanesinde gökten düşen ve hepsi altın olan saban, boyunduruk, balta ile tasta söz edilmektedir (Hērodotos 4.5.3). Büyük olasılıkla bunlardan saban tarımcılığı, boyunduruk hayvancılığı, balta savaşçılığı, tas da madenciliği simgelemektedir.

12 Hērodotos 4.19.1, 4.55.1-4.56.1.

13 Hērodotos 4.28.1.

14 Hērodotos 4.28.4, 4.129.2.

15 Hērodotos 4.2.1-2.

16 Hērodotos 4.46.2-4.47.1.

17 Hērodotos 4.97.4.

güvenli bir şekilde geri çekip ülkesine dönmeye karar vermiş, nitekim sonunda bunu başarmıştır.¹⁸ Tarihte pek çok Avrasya bozkır devletinde görüldüğü üzere, konargöçer boylar bazen bağlı buldukları devletlerle anlaşamayınca göç ederek o devletin hâkimiyetinden uzaklaşırlardı. Hērodotos da Kralî İskitler adında bir topluluğa değinmiş, bunların diğer İskit boylarına hâkim olduklarını anlatmış, ardından Kralî İskitlere karşı isyan edip doğuya göç eden bir İskit topluluğundan söz etmiştir.¹⁹

İskitlerin konargöçer yaşam tarzı, doğal olarak bazı dinî inanç ve uygulamalarına yansımıştır. Hērodotos'a göre İskitler Arēs (Savaş Tanrısı) dışında hiçbir tanrı için put, sunak ve tapınak yapmazlardı.²⁰ Kurban için otlak hayvanı ve özellikle atlar tercih ederlerdi.²¹ Domuz kurban etmezler ve beslemezlerdi.²² Kralları öldüğünde cesedini gömmeden önce bir araba üzerinde bütün boyları arasında, sıradan insanlar öldüklerinde ise cesetlerini gömülmeden önce bir araba üzerinde akrabaları arasında dolaştırırlardı.²³ Hērodotos'a göre İskitler geleneklerine çok bağlıydılar ve yabancı dinlerin, özellikle Yunan inançlarının kendi aralarında yayılmasına hiç sıcak gözle bakmıyorlardı. Onun anlattığı bir anekdota göre annesi Yunan olan İskit kralı Skylēs, yetiştirilme tarzından dolayı Yunan hayranıydı. Kral, Borysthenēs'teki (Dinyeper) Yunan kolonisinde kendisine Yunan tarzı bir ev yaptırmıştı, yılın belirli dönemlerinde oraya giderek İskit giysilerini çıkarıp Yunan giysilerini giyer ve tamamen Yunan tarzında yaşardı. Skylēs'in Dionysos ayinlerine katıldığıının ortaya çıkmasının üzerine ise, kral halkı tarafından devrilmiş ve öldürülmüştü. Hērodotos benzer şekilde Yunanlara öykünen ve Yunan tanrılarına tapan bazı ünlü İskitlerin öldürüldüklerine ilişkin bazı hikâyeler anlatmıştır.²⁴

Yunan tarihçinin eserinde, diğer bozkır halklarının yaşam tarzları hakkında da bazı bilgiler bulunmaktadır. İskitlerin doğu komşuları ve akrabaları olan Sarmatlarda, Hērodotos'a göre kadınların konumları İskitlere göre bile daha iyiydi. Hērodotos'un aktardığı bir efsaneye göre, genç İskit erkeklerinden ve savaşçı kadınlar olan Amazonlardan türemiş olan Sarmatlarda, kökenlerinin kadın savaşçılara dayanmasından dolayı kadınları avlanırlar, savaşırırlar, erkekleri gibi giyinirler ve düşman öldürme-

18 Hērodotos 4.118.1-4.143.3. Dareios'un İskit seferi için bkz. Hērodotos 4.1.1, 4.4.1, 4.83.1-4.93.1, 4.97.1-4.102.2, 4.118.1-4.144.3; Strabōn, *Geōgraphika* 7.3.14, 16.1.3; Kaya-Yazgı, a.g.m., s.131-150. Idanthyrso'sun Pers habercilerine İskitlerle çarpışmaya girmek istiyorlarsa ata mezarlarına saldırmalarının yeterli olduğunu söylemesiyle ilgili anlatıda, Avrasya bozkır halklarında çok güçlü bir inanç olan atalar kültünün bir yansımasını görüyoruz. Oldukça kutsal sayılan ata mezarlarına saldırılması ve bunların soyulması, İskitlerin yanı sıra Asya Hunları ve Avrupa Hunları için de savaş sebebi sayılmaktaydı. Asya Hunlarına bağlı olup onların doğusunda yaşayan Wuhuanlar 烏桓, MÖ 77'de eski Hun hükümdarı Hulusu Chanyu'nün 狐鹿姑單于 (hükümdarlığı MÖ 96-85) mezarını açtıklarında Hunlar buna çok sinirlenmişler ve 20 bin atıyla Wuhuanlara saldırmışlardı (*Hanshu* 94A.3784). 441 yılında ise Avrupa Hun-Doğu Roma sınırında bulunan Margus şehrinin piskoposu sınırı aşmış, Hun topraklarına girerek Hun kraliyet mezarlarını (kurganlarını) aramış ve içlerinde bulunan hazineleri çalmıştı. Hunlar Doğu Romalılardan piskoposun kendilerine geri verilmesini ve daha önce kendilerinden Doğu Roma'ya kaçan kişilerin iadelerini istemişler, ancak talepleri geri çevrilince Balkanları istila etmişlerdi. Bahsedilen bu istila, Attila'nın ve Bleda'nın (kardeşlerin ortak hükümdarlıkları 435-444/445) yürüttükleri I. Balkan Seferi'dir (Priskos Fr. 61; R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, C. 2, Francis Cairns, Trowbridge 1983, s.230-231).

19 Hērodotos 4.22.3.

20 Hērodotos 4.59.2, 4.62.1.

21 Hērodotos 4.61.2.

22 Hērodotos 4.63.1. Bilindiği üzere domuz, yerleşik yaşama daha uygundur ve bozkır halklarının yetiştirdikleri koyun, at, sığır, deve, keçi gibi uzak mesafeler boyunca göç etmeye pek elverişli bir hayvan değildir. Bunun izleri günümüzde bile görülebilir. Bilindiği üzere İslam dininde domuz eti ve içki eşit düzeyde haramdır. Türkler İslamiyet'i benimsedikten sonra bile içki içmeyi sürdürmüşlerdir ki günümüzde içki tüketimi Müslüman Türk toplulukları arasında hayli yaygındır. Ancak domuz eti tüketimi, Türk toplulukları arasında seküler kesimler dışında pek yaygın değildir. Müslüman Türklerin inançlarına göre eşit derecede haram olan bu iki nesnenin tüketimine eşit derecede mesafeli olmamalarının nedenlerinden birisi, tarihi dönemlerde Avrasya bozkırlarındaki konargöçer yaşam tarzlarına dayanmaktadır.

23 Hērodotos 4.71.1-3, 4.73.1.

24 Hērodotos 4.78.3-4.80.5. Aslında Avrasya bozkır halkları genellikle dış kültürlerle ve yabancı dinlerin etkilerine açık topluluklar olarak bilinmektedirler. Burada belki dinî sebeplerden daha ziyade kültürel ve siyasi bazı tepkiler arka planda rol oynamış olabilir.

den evlenemezlerdi.²⁵ Hazar'ın doğusundaki geniş düzlüklerde yani Türkistan'da yaşayan²⁶ ve bir rivayete göre Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros'u öldüren²⁷ Massagetler ise, Hērodotos'a göre giyimleri ve yaşam tarzları bakımından İskitlerle aynıydılar. Massaget ordularında hem süvariler hem piyadeler bulunurdu. Asla tohum ekmezler, sürü hayvanlarını ve ülkelerinde bolca bulunan balıkları yerler, süt içerlerdi; kadınları arabalarda yaşarlardı. Bu bilgiler, bize Massagetlerin İskitler gibi ağırlıklı olarak konargöçer olduklarını göstermektedir.²⁸

Yunan tarihçi Thoukydidēs, İskitlerin tamamının atlı okçu olduklarını belirtmiştir.²⁹ Hippokratēs, İskitlerin konargöçer yaşam tarzıyla ilgili bazı bilgiler vermiştir. Ona göre, İskit Çölü olarak adlandırılan bölge ağaçsız düz bir otlaktı ve oldukça sulaktı, bölgedeki büyük ırmaklar ovalardaki suları emiyordu. İskitlerin bir bölümüne Göçebe İskitler deniliyordu³⁰ çünkü evleri yoktu ve arabalarda yaşıyorlardı. Bu arabaların en küçüklerinin dört, diğerlerinin altı tekerleği vardı. Üzerleri keçeyle kaplanan bu arabalar tıpkı evler gibi iki veya üç bölme olarak inşa edilirdi; bunlar yağmura, kara ve rüzgâra karşı korunaklıydı. Arabalar iki veya üç tane öküz tarafından çekilirdi; ülkedeki soğuk nedeniyle bu öküzlerin boynuzları çıkmazdı. Sözü edilen bu arabalarda kadınlar yaşarken erkekler onların yanında at sırtında gezerler, peşlerinden ise koyun, sığır ve at sürüleri gelirdi. Bir yerde hayvanlarına yetecek ot olduğu sürece aynı yerde kalırlardı, ot bittiğinde göç ederlerdi. İskitler haşlanmış et yerler ve kısrak sütü içerlerdi; atların (hippoi) sütünden elde edilen peynirden yaptıkları hippakē adında da bir tatlıları vardı.³¹ Pantolon giyer ve zamanlarının çoğunu at sırtında geçirirlerdi.³² Bedenleri gevşemiş ve bodur olurdu, çünkü at sürmelerine engel olduğu için geniş ve sarmalamalı giysiler giymezlerdi. Bunun bir diğer nedeni ise, erkek çocuklarının ata binmeyi öğrenene kadar genellikle arabalarda oturmaları ve göçleri ile gezintileri sırasında çok az yürümeleriydi; kız çocukları ise zayıf ve uyuşuk olurlardı.³³ Hippokratēs ayrıca İskitlerin sürekli ata binmelerinin onların cinsel yaşamlarına olan olumsuz etkilerinden söz etmiştir.³⁴ Kendisi ayrıca İskitler arasında fakirlerin ata binemediklerini, ata binme ve ondan kaynaklı cinsel hastalıkların daha ziyade zenginlerde görüldüğünü anlatmıştır.³⁵

Strabōn, kendi yaşadığı dönemde “arabalarda yaşayanlar” ve göçebeler olduğunu, bunların hayvancılıkla geçindiklerini, süt ile peynir ve özellikle kısrak sütünden yapılan peynir tükettiklerini yazmıştır. Ona göre bu insanlar yiyecek biriktirmeyi ve

25 Hērodotos 4.116.2-4.117.1. Yunan hekim Hippokratēs, Sarmat kadınları hakkında benzer ve daha ayrıntılı bilgiler vermiştir (Hippokratēs, *Aer.* 17). Ünlü Yunan filozof Platōn da Sarmat kadınlarının erkekleriyle eşit bir şekilde yay ve diğer silahları kullanabilip ata binebildiklerinden söz etmiş, kadınlarla erkeklerin aynı işleri yapmalarını doğru bulmadığını belirtmiştir (Platōn, *Nomoi* 804e). Savaşçı kadın figürlerine sonraki dönem Türk tarihi ve mitolojisinde de rastlanılmaktadır. Bu konudaki en ünlü örneklerden birisi, *Dede Korkut Hikâyeleri*'nden *Bay Büre Beg oğlu Bamsı Beyrek boyu* başlıklı hikâyede bulunmaktadır. Bu hikâyenin ana kahramanı olan Bamsı Beyrek'in beşik kertmesi olan Banı Çiçek, hikâyede kendisiyle evlenmek isteyenlerden onu at yarışı, ok atma ve güreşte yenmelerini talep eden, Bamsı Beyrek'e kadar kimse onu yenemediği için bekâr kalan bir kadın olarak anlatılmaktadır (*Dede Korkut Oğuznameleri*, (haz. Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.72-74, 219-220).

26 Hērodotos 1.204.1.

27 Kyros'un Massaget kraliçesi Tomyris'e karşı düzenlediği sefer ve bu seferde öldürülmesi hakkında bkz. Hērodotos 1.201.1, 1.204.1-1.214.5.

28 Hērodotos 1.215.1, 1.216.1, 1.216.3-1.216.4.

29 Thoukydidēs 2.96.1.

30 Hippokratēs eserinde Göçebe İskitlerden başka bir yerde de söz etmiştir (Hippokratēs, *Aer.* 20).

31 Hippokratēs, *Aer.* 18. Hekim, eserinin devamında İskit ülkesinin soğuşundan ve onun İskitlerin bedenlerine olan fiziksel etkilerinden ayrıntılı, ancak biraz abartılı bir şekilde söz etmiştir (Hippokratēs, *Aer.* 19-22).

32 Hippokratēs, *Aer.* 22.

33 Hippokratēs, *Aer.* 20.

34 Hippokratēs, *Aer.* 21-22.

35 Hippokratēs, *Aer.* 22. Roma döneminde yaşamış Loukianos, araba sahibi olmanın İskitlerde sıradan halk tabakasına mensup olmayı belirttiğine işaret etmiştir. Ona göre, Yunan kültürüne hayranlığıyla bilinen ünlü İskitlerden Toxaris, herhangi bir kraliyet ailesinden veya soylu bir aileden gelmeyip alt tabakalardan gelen bir kişiydi. İskitler, böyle kişilere “sekiz toynaklı adam” derlerdi, bu da bir araba ve iki öküzü sahip olmak anlamına geliyordu (Loukianos, *Skythēs hē Proxenos I*).

mala karşılık mal takası dışında mallarını satmayı bilmezlerdi.³⁶ Bazı Göçebe İskitler yalnızca kısırak sütüyle beslenirlerdi.³⁷ Strabon, eserinde İskit ve Sarmat boylarından “arabalarda yaşayanlar” olarak söz etmiştir.³⁸ İskitler göçebeydiler ve arabalarda yaşarlardı.³⁹ Sarmatların çoğu ona göre göçebe olmalarına karşılık, aralarında az bir bölümü tarımla da uğraşır. Sarmat boylarından birisi olan Roksolanlar, Tanais (Don) ve Borysthenēs arasındaki düzlüklerde gezinirlerdi, yani yurtlarının neresi olduğu belliydi. Göçebe Sarmatların keçeden yapılmış otağları, yaşamlarını geçirdikleri arabaların üzerine geçirilirdi. Otağlarının etrafındaki hayvan sürülerinden süt, peynir ve et elde ederlerdi ki bunlar onların temel besinleriydi. Otlayan sürülerini takip ederler, otlaklar azalınca zaman zaman daha zengin otlakların olduğu yerlere göç ederlerdi. Kışları yalnızca Maiotis Gölü’nün (Azak Denizi) bataklıklarında yaşarlarken yazın ovalara da çıkarlardı. Son ifade, Sarmatların tipik bir yaylak-kışlak yaşam tarzına sahip olduklarını göstermektedir.⁴⁰ Tanais’ten Kafkasya’ya kadar olan bölgede Sarmatlar, Aorslar ve Siraklar gibi halkların bir bölümü göçebe, bir bölümü ise otağda yaşayan ve tarımcı insanlardı.⁴¹ Strabon’a göre Karadeniz’in kuzeyindeki insanlar soğuk nedeniyle eşek yetiştirmezlerdi, sığırlarının bazıları boynuzsuz doğardı, bazıları ise boynuzlu doğup bunlar sonradan düşerdi çünkü boynuzlar soğuğa karşı hassastı. Atları küçük, koyunları ise büyüktü. Maiotis’in ağzında Pantikapaion’la (Kerç) Phanagoreia (Taman) arasındaki boğaz kışın donduğu için buzdan bir yola dönüşürdü, bu sayede insanlar üzerinden arabalarla geçebilirlerdi.⁴² İskitler ve Sarmatların atları küçük olmalarına karşılık çok hızlı ve kontrol etmesi zor hayvanlardı, bu yüzden onları iğdiş ederlerdi. Ülkelerinde av hayvanı olarak bataklıklarda geyik ile yaban domuzu, ovalarda ise yaban eşekleri ve karacalar bulunurdu; ilginç bir şekilde burada hiç kartal yoktu.⁴³ Kırım’ın ötesinde Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan göçebeler et ve özellikle at etinin yanı sıra kısırak sütünden yapılan peynir, taze kısırak sütü ve acı kısırak sütüyle beslenirlerdi. Bu sonuncusu özel bir şekilde hazırlandığında çok sevilen bir içki olurdu ki burada alkollü kımızdan söz edilmektedir. Strabon’a göre bu halklar, eşkiyadan daha ziyade savaşıydılar ve yalnızca kendilerine haraç ödenmediğinde savaşa girerlerdi. Topraklarını ekip biçmek isteyen insanlar olduğunda onlara verirler ve karşılığında günlük ihtiyaçlarını giderecek nesnelere oluşmuş mütevazı ölçekte bir haraç alırlardı. Bu haraç ödenmediğinde ise göçebeler savaş açarlardı.⁴⁴ Tanais’in üzerinde aynı adı taşıyan bir Yunan kolonisi, aynı zamanda göçebeler için bir pazar yeri idi. Bunlar köleler, deriler ve göçebelerde olan diğer malları getirirler, karşılığında giysi, şarap ve yerleşik uygarlığa ait diğer malları alırlardı.⁴⁵ Karadeniz’in kuzeyinin yanı sıra, Strabon aynı zamanda Türkistan’daki konargöçerler hakkında da bazı kısa bilgiler vermektedir. Ona göre İskit kökenli Arsakēs, Ökhos (Penc) Irmağı’nın kıyılarında yaşayan göçebe Dahların bir kısmının yardımıyla Part ülkesini istila edip fethetmişti. Kendi dönemindeki Partların yaşam tarzı ve gelenekleri, İskitlerinkine çok benziyor-

36 Strabon, *Geographika* 7.3.7.

37 Strabon, *Geographika* 7.3.9.

38 Strabon, *Geographika* 2.5.26, 7.2.4, 7.3.2. Strabon, eserinde bu halklardan “Kısırak Sağanlar” ve “Kaymak Yiyenler” olarak da bahsetmiştir (Strabon, *Geographika* 7.3.2, 7.3.6-7, 7.3.9, 7.4.6). Kendisi ayrıca Germenlerin kolaylıkla göç edebildiklerini, toprağı ekmeyip yiyecek biriktirmediklerini ve geçici yapılar olan kulübelerde yaşadıklarını belirtmiştir. Ona göre genellikle göçebeler gibi hayvancılıkla geçinen Germenler, göçebeleri taklit ederek evlerindeki eşyalarını arabalarına yükleyip hayvanlarıyla nereye isterlerse oraya giderlerdi (Strabon, *Geographika* 7.1.3). Burada Strabon’un kastettiği “göçebeler”, İskitler ve Sarmatlar olmalıdır.

39 Strabon, *Geographika* 11.2.1.

40 Strabon, *Geographika* 7.3.17.

41 Strabon, *Geographika* 11.2.1.

42 Strabon, *Geographika* 7.3.18, 11.2.8. Plinius da bu boğazın kışın genellikle donduğunu ve üzerinden yürüyerek geçilebildiğini anlatmıştır (Plinius, *Naturalis Historia* 4.26).

43 Strabon, *Geographika* 7.4.8.

44 Strabon, *Geographika* 7.4.6, 11.2.2.

45 Strabon, *Geographika* 11.2.3, 11.2.16.

du.⁴⁶ İaxartes Irmağı, Soğdlarla göçebelerin sınırydı; esasında daha eski dönemlerde Soğdların ve Baktriyalıların yaşam tarzları ile gelenekleri de göçebelere pek farklı değildi.⁴⁷

Plinius, İster (Tuna) Irmağı'nın Karadeniz'e döküldüğü bölgede eskiden Tarımcı İskitlerin yaşadıklarını belirtmiş ve şehirlerinin adlarını saymıştır.⁴⁸ Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan ve aralarında Sarmatların da olduğu halkların tamamından İskitler olarak söz eden Plinius, bu halklardan Aorsların bir diğer adının "Arabalarda Yaşayanlar" olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Kendisi ayrıca Göçebe ve Tarımcı İskit boylarından bahsetmiştir.⁵⁰ Ona göre, İaxartes'in ötesindeki halklar sayıca çoklardı ve göçebe bir yaşam tarzına sahiplerdi.⁵¹ Partların bugünkü Türkmenistan dolaylarında olduğu anlaşılan anayurtlarında yaşayan bir bölümüne Göçebeler denilmekteydi.⁵² 4. yüzyılda yaşamış Yunan kökenli Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus, Alanları kulübeli olmayan, üstü kapalı arabalarda göçebe bir şekilde yaşayan, tarımla uğraşmayan, et ve meyve yiyip süt içen, hayvancılıkla uğraşan, ata binen bir halk olarak anlatmıştır.⁵³

Antik Yunan ve Roma kaynaklarına bakıldığında İskitler, Sakalar, Sarmatlar ve Massagetler gibi bozkır halklarının tarihleri boyunca konargöçer ve hayvancılık ağırlıklı bir yaşam tarzına sahip oldukları görülmektedir. Kaynakların ifadelerine göre bu yaşam tarzı onların günlük yaşamlarına, beslenme alışkanlıklarına, cinsel sağlıklarına, savaşma yöntemlerine, dinî inançlarına, mitolojilerine ve hem birbirleriyle hem komşularıyla olan ilişkilerine yansımıştır. Ancak, söz konusu kaynaklarda onların katıksız göçebeler olduklarına ilişkin bilgilerin kalıplaşmış ifadeler olduğu, kaynaklardaki satır araları bilgilere dikkat edildiğinde az da olsa tarımla uğraşabildikleri, karma bir ekonomik yapı ve yaşam tarzına sahip oldukları görülmektedir. Dolayısıyla, bu Avrasya bozkır halklarından söz eden Antik Yunan ve Roma kaynaklarının onlara önyargılı bir gözle baktıkları unutulmamalı, kültürleri ile yaşam tarzları hakkında verdikleri bilgilere ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Kaynaklardaki bilgilerin doğrulanması veya yanlışlanması, hem arkeolojik bulgular hem diğer dönemlerde yaşamış benzer halkların kültürlerinin incelenmesiyle sağlanabilir.

46 Strabon, *Geographika* 11.9.2-3. Plinius, benzer şekilde İskitlerin yaşam tarzı ve gelenekleri bakımından Partlara çok benzediklerini belirtmiştir (Plinius, *Naturalis Historia* 6.19, 6.29).

47 Strabon, *Geographika* 11.11.2-3.

48 Plinius, *Naturalis Historia* 4.18.

48 Plinius, *Naturalis Historia* 4.25.

49 Plinius, *Naturalis Historia* 4.26, 6.15.

50 Plinius, *Naturalis Historia* 6.19.

51 Plinius, *Naturalis Historia* 6.29. MÖ I. yüzyılda yaşayan Galya kökenli Romalı tarihçi Gnaeus Pompeius Trogus'a göre, Partlar at sırtında yaşarlar ve bütün günlük işlerini at sırtında yaparlardı (Turhan Kaçar, "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus'da Hunlar", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.90).

52 Ammianus Marcellinus 31.2.17-23.

53 Ammianus Marcellinus 31.2.17-23.

KAYNAKÇA

Ammianus Marcellinus, (çev. John C. Rolfe), C. III, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1986.

Ban Zhao 班昭, Hanshu 漢書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1964.

Blockley, R. C., The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, 2 C., Francis Cairns, Trowbridge 1981-1983.

Dede Korkut Oğuznameleri, (haz. Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Erkoç, Hayrettin İhsan, “Hunlarda Konargöçerlik ve Yerleşik Yaşam”, Türk Yurdu, S. 245, 2023, s.39-47.

Fragmenta Hesioda, (ed. R. Merkelbach ve M. L. West), Oxford University Press, Oxford 1967.

Golden, Peter B., An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.

Golden, Peter B., Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu, (çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Herodotus, The Persian Wars, Volume II: Books 3-4, (çev. A. D. Godley), Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1921.

Hippocrates, Vol. I, (çev. W. H. S. Jones), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1957.

Kaçar, Turhan, “Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus'da Hunlar”, XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.83-95.

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Millî Kültürü, İstanbul 2002.

Kaya, Mehmet Ali ve Yazgı, Aytun, “Dareios'un İskit Seferi: Nedeni, Tarihi ve Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, Cedrus, S. 9, 2021, s.131-150.

Luciani Samosatensis Opera, (ed. Karl Jacobitz), C. I, B. G. Teubner, Leipzig 1896.

Plato, Laws, Volume I, (çev. R. G. Bury), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1961.

Pliny, Natural History, Volume II, Libri III-VIII, (çev. H. Rackham), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1961.

Strabo, Geography, Volume III, Books 6-7, (çev. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1924.

Strabo, Geography, Volume V, Books 10-12, (çev. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1961.

Strabo, Geography, Volume VII, Books 15-16, (çev. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, London 1930.

Thucydides, History of the Peloponnesian War: Books I and II, (çev. Charles Forster Smith), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1956.